

2

**MILJON-
PROGRAMMET**

BAKGRUND OCH FÖRUTSÄTTNINGAR

Efterkrigstidens högkonjunktur

Tiden från andra världskrigets slut fram till 1960-talet präglades av en mycket stark tillväxt i Sverige. Landets industri och näringsliv expanderade i snabb takt, liksom den offentliga sektorn.¹

Tillväxten och strukturomvandlingen inom näringslivet innebar en ökad urbanisering. Människor flyttade från landsbygden in till de nya arbetsplatserna i städerna. Trots detta fanns inte tillräckligt med arbetskraft för att mätta industriernas behov och snart började också arbetare värvas från andra länder. En omfattande arbetskraftsinvandring ägde rum, främst från länder som Finland, Jugoslavien och Italien. Mellan 1945 och 1965 ökade Sveriges befolkning från cirka 6,7 miljoner invånare till 7,8 miljoner.²

Bostadsbrist och trångboddhet

Samtidigt som landets ekonomiska utveckling pekade uppåt rådde emellertid en akut bostadsbrist i Sverige. Det fanns inte tillräckligt med lägenheter för att förse den allt snabbare växande befolkningen med bostäder. Tillsammans med urbaniseringen och arbetskraftsinvandringen ledde ovanligt stora ungdomskullar och ett ökat antal småhushåll till en ohållbar situation på bostadsmarknaden.³ Landets bostadsbestånd höll också vid denna tidpunkt en mycket låg standard. I början av 1960-talet beräknades mer än en fjärdedel av landets bostadsbestånd sakna modern standard såsom centralvärme, vatten och avlopp, wc, badrum etc. och en dryg femtedel av hushållen var trångbodda, det vill säga att det bodde fler än två personer per rum (kök och ett rum oräknat).⁴ Innerstädernas trånga

kvarter blev en symbol för social misär och från arkitekternas sida framhölls att "hyreskasernerna" inte hade med arkitektur och stadsbyggande att göra.⁵ Det ansågs att efterkrigstidens moderna människor istället skulle flytta ut till rymliga lägenheter i städernas utkanter, och bo i miljöer präglade av ljus och grönska.⁶

I början av 1960-talet var mer än en femtedel av de svenska hushållen trångbodda. Foto: K W Gullers, Nordiska museet.⁷

Politiken och utredningarna bakom miljonprogrammet

Efterkrigstidens högkonjunktur innebar att det svenska folket fick det bättre ställt. Levnadsstandarden förbättrades och allt fler började ställa krav på fler och bättre bostäder.⁸ Bostadsbristen och trångboddheten stämde dåligt överens med det svenska välfärdsbygget och innebar ett hårt tryck på den sittande, social-

¹ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 8.

² Eriksson, Olof (1994), *Byggbeställare i brytningstid*, ss. 18-20.

³ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 9.

⁴ Eriksson, Olof (1994), *Byggbeställare i brytningstid*, s. 18.

⁵ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 20.

⁶ Öresjö, Eva (1996) *Att vända utvecklingen*, s. 7.

⁷ Ramberg, Klas (2000), *Allmännyttan – Välfärdsbygge 1850-2000*, s. 200.

⁸ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 8.

demokratiska regeringen.⁹ Bostadsfrågan kom att bli ett hett politiskt ämne och partierna konkurrerade om att lova flest och bäst bostäder.¹⁰

En rad bostadspolitiskt inriktade utredningar tillsattes i syfte att studera landets bostadssituation. I den Bostadssociala utredningens två slutbetänkanden 1945 och 1947 lades prognoser fram som visade på ett behov av 45 000 nya lägenheter per år. Mellan 1945 och 1960 kom också cirka 50 000 lägenheter att byggas varje år. 1959 tillsattes Bostadsbyggnadsutredningen. I sitt delbetänkande 1961 angavs ett behov av 80 000 nya lägenheter per år och i början av 1960-talet ökade därför byggandet ytterligare för att 1964 vara uppe i en produktion på 85 000 lägenheter per år.

Trots det kraftigt ökande byggandet förbättrades emellertid inte situationen på bostadsmarknaden. Bostadsbristen bestod. Mot bakgrund av detta fattade riksdagen år 1964 ett beslut om att en miljon nya bostäder skulle byggas över en tioårsperiod, 1965-1974.¹¹

Målet med det så kallade "miljonprogrammet" var att en gång för alla lösa bostadsbristen och få en bostadsmarknad i balans. Samtidigt skulle bostadsstandarden höjas, både när det gällde bostädernas storlek och utrustning.

Medlen för att genomföra programmet ansågs i Bostadsbyggnadsutredningens slutbetänkande 1965, *Höjd bostadsstandard*, vara en ombyggnad och sanering av äldre bostäder, samt en stor satsning på nya bostäder, främst större lägenheter. I slutbetänkandet angavs även att en god utformning av de nya bostadsområdena och den yttre miljön var viktig,

liksom ett rikt utbud av service och goda kommunikationer.¹²

Det nya i miljonprogrammet var egentligen inte det stora antalet bostäder som skulle byggas utan långsiktigheten. Tidigare hade bostadsbyggandet följt konjunkturerna. Nu skulle 100 000 nya lägenheter byggas årligen över en period om tio år.¹³

Ökade krav på rationellt byggande

Svårigheten i att klara den höga produktionen låg främst i bristen på arbetskraft. För att inte konkurrera med landets industrier om de värdefulla arbetarna krävdes en väsentlig rationalisering av byggandet.¹⁴ Standardisering, serietillverkning, elementbyggen och storskaliga metoder ansågs vara nödvändiga medel för att hålla arbetskraften och byggkostnaderna nere. Nya material och sätt att arbeta togs fram och började snabbt användas. De kom sedan att prägla hela miljonprogrammets bygge. Tilltron till att de moderna metoderna skulle lösa bostadsproblemen var mycket stor inom hela byggsektorn.¹⁵

Det byggdes inte bara bostäder under miljonprogrammet. Under perioden planerades och byggdes även ett enormt infrastrukturnät ut med vägar, avloppstunnlar, servicetunnlar för fjärrvärme, el, tele etc. Stora ekonomiska investeringar gjordes, vilket också ställde krav på att de nya bostadsområdena skulle rymma tillräckligt många bostäder för att täcka kostnaderna.

För att driva på och underlätta industrialiseringen inom byggsektorn tillsatte staten Byggindustrialiseringsutredningen. Även en utredning i syfte att underlätta kommunernas möjligheter att bedriva en långsiktig

⁹ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 25.

¹⁰ Ramberg, Klas (2000), *Allmännyttan – Välfärdsbygge 1850-2000*, s. 131.

¹¹ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 25.

¹² Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 10.

¹³ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 25.

¹⁴ Ibid, ss. 26-27.

¹⁵ Ramberg, Klas (2000), *Allmännyttan – Välfärdsbygge 1850-2000*, ss. 131-132.

markpolitik tillsattes, den så kallade Markpolitiska utredningen.¹⁶

Proposition 1967:100 – ett handlingsprogram för byggandet

1967 sammanfattade regeringen de tidigare utredningarnas resultat i ett handlingsprogram för det framtida bostadsbyggandet. I propositionen 1967:100, *Angående riktlinjer för bostadspolitiken mm.*, formulerades målen för miljonprogrammet:

”...hela befolkningen skall beredas sunda, rymliga, välplanerade och ändamålsenligt utrustade bostäder av god kvalitet till skäliga kostnader.”¹⁷

Målsättningen med miljonprogrammet var att skapa bostadsområden för alla. Inga kategoribostäder skulle byggas för människor som inte hade råd utan alla skulle kunna bo i lagom stora, välutrustade lägenheter.¹⁸

I propositionen föreslogs ett ökat finansiellt stöd till kommunerna i syfte att förvärva mark. Genom att så kallade markförvärvningslån infördes kunde kommunerna skaffa markresurser för tio år framåt i tiden. Marken rekommenderades sedan att fördelas på ett sätt som gynnade stora bostadsprojekt.

För att genomföra det nya bostadsbyggnadsprogrammet sågs de allmännyttiga bostadsföretagen, som vuxit fram i stor omfattning sedan 1947, som en viktig grund. Dessa bostadsföretag kom också att svara för den största delen av nyproduktionen när det gällde flerbostadshus.¹⁹

Ytterligare viktiga inslag i regeringens proposition var en ny hyresreglering, ett genomförande av standardiseringskraven samt ett nytt statligt finansierings-system, paritetslån, där olika villkor knöts till lånen för att stimulera ett rationellt och standardiserat byggande.²⁰

Styrning genom byggregler och statliga lån

Miljonprogrammets bostadsbyggande styrdes främst av 1947 års byggnadslag samt byggnadsstadgan från 1959. Dessutom angav Bostadsstyrelsen och Byggnadsstyrelsen råd, normer och riktlinjer i olika skrifter, till exempel *God bostad* och *BABS* (Byggnadsstyrelsens anvisningar till byggnadsstadgan). 1967 inrättades Planverket i syfte att stå för normeringen. *BABS* bytte därmed namn till *SBN* (Svensk byggnorm).

Bostadspolitikens ekonomiska ansvar låg hos staten genom att Bostadsstyrelsen beviljade förmånliga lån till projekt som ansågs uppfylla kraven på hög kvalitet och låga kostnader. Genom de så kallade paritetslånen stimulerades ett rationellt bostadsbyggande.²¹ På inrådan av Byggindustrialiseringsutredningen hade riksdagen redan 1966 beslutat att projekt som omfattade minst 1 000 lägenheter i en planerad enhet, med låg arbetskraft och låga produktionskostnader, kunde få femåriga förhandsbesked om statliga bostadslån. Detta möjliggjorde att även mindre kommuner kunde satsa på större bostadsprojekt.²²

¹⁶ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 27.

¹⁷ Ibid, s. 28.

¹⁸ Ericsson U, Molina I & Ristlammi, P-M (2002), *Miljonprogram och media*, s. 11.

¹⁹ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 11.

²⁰ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 28.

²¹ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 11.

²² Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 27.

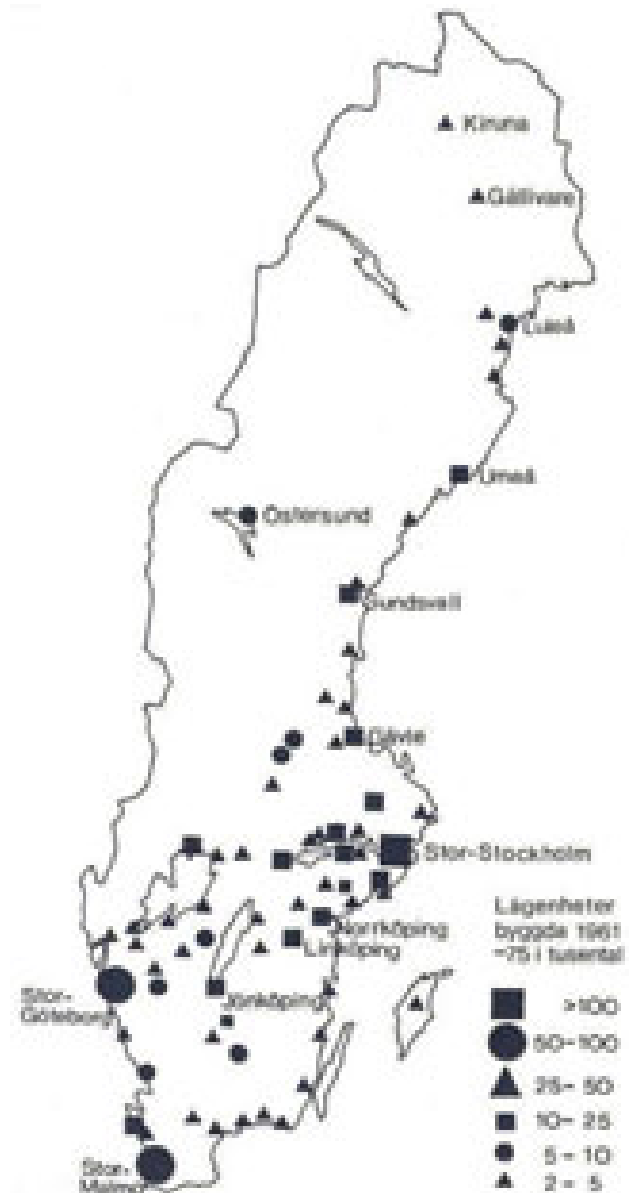
Miljonprogrammet i mål med 1 005 614 nya lägenheter

Under 1970-talet gick Sverige in i en lågkonjunktur. De sämre tiderna ledde till en minskad efterfrågan på bostäder.²³ Inflyttningen till städerna hade också avstannat och den stora invandringen hade övergått i ett utvandringsnetto. Även de stora ungdomskullarna hade åter minskat. Helt plötsligt stod nybyggda lägenheter tomma och byggandet av flerbostadshus minskade drastiskt. Under miljonprogrammets sista år kom över hälften av produktionen istället att övergå i småhusbyggande.²⁴

Den kraftigt minskade efterfrågan kom i stort sett som en överraskning för aktörerna på bostadsmarknaden. Under hela 1960-talet hade man bedömt att bostadsproduktionen skulle behöva öka ytterligare även efter miljonprogrammets avslutande. Nu fick programmet istället ett tydligt markerat slut och ses idag mer eller mindre som en sammanhållen epok inom stadsbyggandet.²⁵

Många av miljonprogrammets ursprungliga mål uppfylldes under den avsatta tioårsperioden. I ett pressmeddelande 1974 kunde dåvarande bostadsminister Ingvar Carlsson förkunna att 1 005 614 bostadslägenheter hade byggts. Bostadsbristen i landet var borta.²⁶ Landets bostadsbestånd höll nu också en hög standard och många människors drömmar om en modern bostad hade gått i uppfyllelse.²⁷

Idag bor cirka en sjättedel av Sveriges befolkning i flerfamiljshus uppförda under åren 1961 till 1975.²⁸

Lägenhetsproduktionen i flerfamiljshus under åren 1961-1975.²⁹

²³ Ramberg, Klas (2000), *Allmännyttan – Välfärdsbygge 1850-2000*, s. 210.

²⁴ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, ss. 28-29.

²⁵ *Ibid*, s. 205.

²⁶ Söderqvist, Lisbeth (1999) *Rekordår och miljonprogram – Flerfamiljshus i stor skala*, s. 12.

²⁷ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s 29 och 34.

²⁸ *Ibid*, s. 7.

²⁹ *Ibid*, s. 36.

GENOMFÖRANDET

Medias bild och den allmänna uppfattningen av miljonprogrammets områden har med åren blivit tätt förknippade med storskalighet, höga betonghus och monotona miljöer. I verkligheten är miljonprogrammet emellertid långt mer mångsidigt och representerar en rad olika typer av boendemiljöer – om än med liknande grunddrag. Till exempel utgjordes cirka en tredjedel av alla bostäder som byggdes under miljonprogrammet av småhus³⁰ och av flerfamiljshusen var låga lamellhus i tre våningar den allra vanligaste hustypen.³¹

Att planeringen och byggandet genomgick stora förändringar under 1960- och 70-talet råder det emellertid inga tvivel om. Nya planmönster och hustyper introducerades, konstruktionssätt förändrades och nya typer av material experimenterades fram och togs i bruk.³²

Här följer nu en kort beskrivning av vad som byggdes under miljonprogramstiden, samt bakomliggande tankar och idéer till utformningen av bostadsområdena.

Stadsplanerna

Eftersom de flesta av miljonprogrammets områden planerades och byggdes under en stor tids- och kostnadspress var lättexploaterad och billig mark en förutsättning för att överhuvudtaget kunna bygga. Detta medförde att många områden byggdes i utkanten av den täta bebyggelsen i städerna. Med tidens nya, moderna teknik blev det möjligt att bebygga mark som tidigare ansetts omöjlig eller olämplig för bebyggelse, som till exempel ren bergsterräng eller jordbruksmark.³³ En helt ny metod tillämpades ofta i bergsterrängen. Denna gick ut på att man sprängde

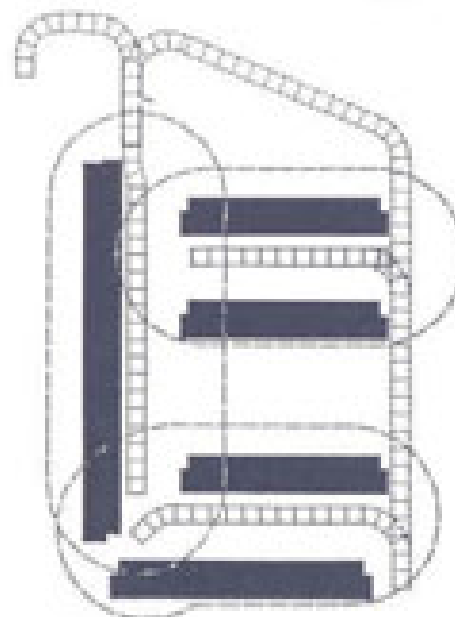
³⁰ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 31.

³¹ Ibid, s. 43.

³² Ibid, s. 32.

³³ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s.13.

bort bergsknallarna och sedan balanserade schaktmassorna så att stora, plana ytor bildades. På den plana ytan, liksom på jordbruksmarken, placerades husen sedan ut i ett öppet, schematiskt mönster.³⁴ Husen placerades oftast parallellt eller i 90 graders vinkel mot varandra.³⁵ De öppna planerna var resultatet av det rationella byggandets krav på plats för maskiner och kranbanor,³⁶ men också arkitekternas ideal om att husen skulle placeras fritt i parkmiljö för att släppa in sol och luft i områdena påverkade utformningen.³⁷ Även tidens syn på trafiktekniska frågor talade för öppna stadsplaner med god genomsiktighet.³⁸

När Norra Fäläden i Lund byggdes ut anpassades stadsplanen efter den aktuella krantypen.³⁹

³⁴ Ibid, s.18.

³⁵ Nordström, Christer (1999), *Möjligheter för miljonprogrammet*, s.13.

³⁶ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 18.

³⁷ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 45.

³⁸ Hagson, Anders (2004), *Stads- och trafikplaneringens paradigmm – en studie av SCAFT 1968, dess förebilder och efterföljare*, ss. 35-36.

³⁹ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 18.

Stor vikt lades ofta på stadsbildens monumentalitet, karaktärsfulla siluetter och på hur området skulle upplevas utifrån av den förbipasserande resenären. Bebyggelsen gavs därför ofta en enhetlig gestaltning och förlades till höga lägen utblickande över stadens trafikleder. Syftet var att områdena, på avstånd, skulle upplevas som sammanhängande volymer i kontrast till det omgivande landskapet.⁴⁰ I artikeln *Samhällsplaneringens estetiska villkor*, publicerad i Svenska Stadsförbundets Tidsskrift, 1963 skriver S. Lindström:

”Den rytm som åskådaren i årtusenden haft är gångtrafikanter. Nu har vi fått bilistens, tågresenärens och flygtrafikanter därtill. I de olika egenskaperna av gående, bilande, tågresande och flygande ser människan staden på helt olika sätt. Det den gående kan njuta av och trivas med kan för de tre andra vara helt onjutbart. Det som exempelvis bilisten skall kunna uppfatta måste helst ligga i ett perspektiv med snäv vinkel framåt i rörelseriktningen. Tågresenären eller förortsbanetrafikanten i sin tur ser bara i en vinkel åt sidan. I båda fallen måste motivet vara stort och ligga långt bort för att man skall hinna med att se det i förbifarten. Den stora skalan blir bland annat på grund av detta skäl motiverad i stadsbilden som aldrig någonsin förr.”⁴¹

Att hänsyn även skulle tas till gångtrafiken poängterades emellertid också. För att lösa denna ekvation gavs områdena ofta en differentiering av utsidan och insidan genom en stor skala utåt och intimare proportioner inåt.⁴²

Den tidiga funktionalismens tankar om grannskapsenheter blev en av stadsplaneringens bärande idéer även under miljonprogrammet. Tanken var att varje större bostadsområde skulle delas in i mindre grannskap i syfte att skapa trygghet och social gemenskap mellan invånarna. Stadsplanerna kom att bestå av bostadsenkla i parkmiljö placerade kring

⁴⁰ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 12.

⁴¹ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, ss. 62-63.

⁴² Ibid, s. 69.

en gemensam centrumanläggning där alla servicefunktioner samlades. Centrum skulle vara platsen för handel och kommers, men även den viktiga mötesplatsen för människor och en plats för kulturella aktiviteter såsom konst, musik, film och teater. Tanken var även att centrumanläggningen skulle skilja sig från omgivningen genom en särskiljande arkitektonisk prägel. Förskolor, skolor och annan offentlig service planerades in i området med hänsyn till det beräknade befolkningsunderlaget.⁴³

Arkitekturen och husens utformning

Många av miljonprogrammets bostadshus liknar varandra och har många gemensamma stildrag som är typiska för perioden. Den tidiga funktionalismen i Sverige och utomlands gav inspiration och förebilder till det nya byggandet. Enkla geometriska husformer med plana eller låglutande tak, släta odekorerade fasader och fönster i liv med ytterväggen är exempel på drag från funktionalismen som man anammade under miljonprogrammet.⁴⁴

När det gäller fasadmaterialet var tegel i röda och gula nyanser det absolut vanligast förekommande under miljonprogrammet. Tegel förekommer på mer än en tredjedel av flerbostadshusens långfasader och användes ibland också enbart på gavlarna när långfasaderna kläddes med trä eller skivmaterial.⁴⁵ Även putsade fasader användes i hög utsträckning, men den tidigare grova spritputsen försvann och ersattes istället av ädelputs med en slät, lite glittrig yta. Helt nya fasadmateriäl som betong, plåt, eternit och andra typer av skivbeklädnader började också användas, vilket gav byggnaderna ett väsentligt annorlunda utseende än den tidiga funktionalismens

⁴³ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 23.

⁴⁴ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 22.

⁴⁵ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 26.

bebyggelse.⁴⁶ Nytt var också att materialens naturliga egenskaper gärna visades upp i arkitekturen. Under 1960-talet färgsattes husen därför mycket sällan.⁴⁷ Först under 1970-talet började starka färger som grönt, brunt och orange användas i fasaderna.⁴⁸ Även husens storlek, både när det gällde höjd och bredd, förändrades markant under 1960- och 70-talet, vilket gjorde att husen ytterligare kom att skilja sig från det som byggts tidigare.

Taken på miljonprogrammets bebyggelse var i regel plana eller låglutande med invändig avvattning. Taksprången på husen blev mycket mindre än tidigare, och togs i vissa fall bort helt och hållet. Takuppbbyggnaden kunde då istället markeras genom en inklädnad i trä eller annat skivmaterial som skapade en tydlig kontrast mot fasadens färg och struktur. Papp var det material som främst användes för taktäckningen.⁴⁹

Fönster och dörrpartier fick ofta enklare profiler än tidigare och glasytorna var oftast odelade. Allt vanligare blev så småningom också portar av metall liksom utvändiga aluminiumbeklädnader på fönstren.⁵⁰

Rent dekorativa detaljer förekom sällan på fasaderna. Inflytandet från arkitekturstilarna brutalism och strukturalism under miljonprogrammet gav bebyggelsen en i stort sett konsekvent frånvaro av klassiska, traditionella utsmyckningar. Istället betonades byggnadernas grundvolym och rena möten mellan olika material och byggnadsdelar. Även upprepning av olika byggnadsdelar såsom fönster, fasadskivor och kassetter användes för att betona arkitektoniska samband och mönster för att på så sätt ge husen karaktär. Fasad- och väggmålningar utförda

⁴⁶ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, ss. 41-43.

⁴⁷ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 25.

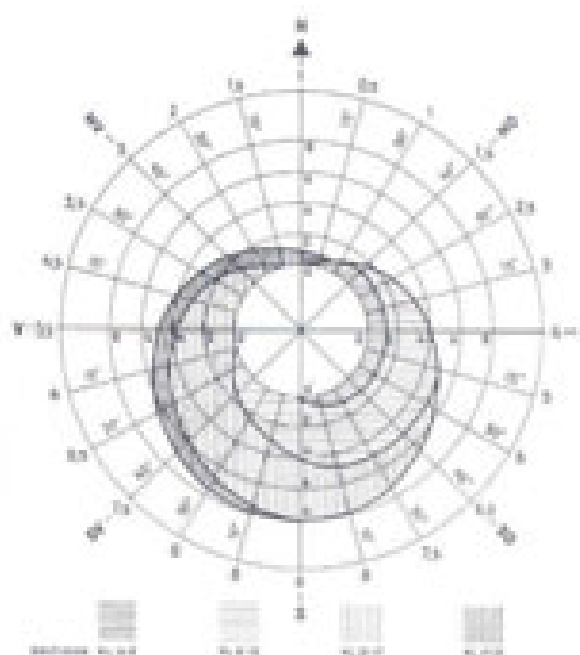
⁴⁸ Söderqvist, Lisbeth (1999) *Rekordår och miljonprogram – Flerfamiljshus i stor skala*, s. 12.

⁴⁹ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, ss. 41-43.

⁵⁰ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 22.

som kollektiva insatser av till exempel lokala föreningar eller skolbarn förekom ibland och utgör undantaget när det gäller dekorativa detaljer på miljonprogrammets byggnader.⁵¹

Funktionalismens idéer om sol, ljus och luft levde kvar även under miljonprogramsåren. I bostadsstyrelsens skrift *God bostad* fanns krav på solvärden som till stor del styrde husens och lägenheternas orientering. Stora fönster och fönsterband gav rikligt med dagsljus in i lägenheterna. På grund av den mycket starka rättvisepincip och rationalitet som rådde under perioden utnyttjades emellertid sällan möjligheten att ge gavel-lägenheterna extra kvaliteter i form av fönster även på kortsidorna. Av samma anledning fick botten-våningarnas lägenheter också mycket sällan större, privata uteplatser i markplan.

Med hjälp av solvärdesdiagrammen i *God bostad* kunde lägenheternas genomsnittliga solvärde beräknas.⁵²

⁵¹ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, ss. 14-15.

⁵² Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder; Bevara-Förnya-Förbättra*, s. 44.

För att utnyttja solen byggdes balkonger på nästan samtliga hus, gärna i söderläge. Rumsbredda balkonger med vindskyddande sidostycken från golv till tak eller helt indragna i fasaden fick ett stort genomslag under miljonprogrammet. I skriften *God bostad* rekommenderades ett mått på minst 140 gånger 200 centimeter, men många balkonger gjordes ännu större. Balkongerna användes även för att ge byggnaderna ett tydligt arkitektoniskt uttryck, till exempel genom att betona husens vertikalitet eller bilda horisontella band längs fasaderna.

För att åstadkomma den standardökning som hade satts som mål för miljonprogrammet, ansågs en storlek på tre rum och kök vara lämplig för den moderna barnfamiljen. Den absolut största andelen av lägenheterna, över en tredjedel, kom därför att uppföras med 3 rum och kök.⁵³ Lägenheterna utformades också med tanke på hushållens bekvämlighet, vilket ledde till en avsevärd standardhöjning inte minst när det gällde kökens och hygienutrymmenas utrustning. Till exempel blev kylskåpet en självklarhet i den moderna lägenheten, liksom dusch och badrum.⁵⁴

Hustyperna

Antalet hustyper begränsades vanligtvis inom ett exploateringsområde, ofta till en enda. Stadsbilden fick till stor del sin karaktär av de förekommande hustyperna även om husens form och placering kunde skilja sig markant mellan olika områden.⁵⁵ De vanligast förekommande flerfamiljshustyperna under miljonprogrammet var följande;

Låga lamellhus

Lamellhus i tre våningar var den absolut vanligast förekommande hustypen under miljonprogrammet. Nästan hälften av alla lägenheter som uppfördes fanns i tre till fyra våningar höga lamellhus. Det faktum att det för trevåningshusen inte krävdes hiss under denna tid bidrog sannolikt till hustypens popularitet. Inte heller för hus där avståndet mellan entréplan och översta våningen underskred nio meter krävdes hiss, vilket ledde till att även fyra våningshus utan källare blev vanliga. Under 1970-talet blev även tvåvånings lamellhus allt vanligare.

Skillnaden mellan de lamellhus som byggdes mellan 1965-1975 och de som byggdes under den tidigare funktionalismen var att de nyare gavs en mer kompakt form. De var bredare, hade färre våningsantal och flackare tak.⁵⁶ Skälet till att formen ändrades var till stor del att denna form ansågs vara mer ekonomisk än de smalare lamellhusen.⁵⁷

Lamellhusen placerades ofta i grupper kring bilfria gårdar med öppna hörn, ibland också med en helt öppen sida. Även en parallellgruppering av husen var vanligt.⁵⁸

Lamellhus i tre våningar – Holma, Malmö.
Foto: J. Kignell och S. Lager, november 2005.

⁵³ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, ss. 45-48.

⁵⁴ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, ss. 20-22.

⁵⁵ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 20.

⁵⁶ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, ss. 43-44.

⁵⁷ Arnstberg, Karl-Olov (2000) *Miljonprogrammet*, s. 76.

⁵⁸ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 20.

Skivhus i åtta våningar – Lindeborg, Malmö. Foto: J. Kignell och S. Lager, oktober 2005.

Böjt lamellhus – Kungsmarken, Karlskrona. Foto: J. Kignell och S. Lager, oktober, 2005.

Skivhus

Skivhus kallas de lamellhus som byggdes i fem eller fler våningar. Skivhus i åtta våningar blev en mycket vanlig hustyp då den var ekonomiskt lönsam eftersom bara en hiss krävdes. När våningsantalet ökade ställdes genast krav på två hissar.⁵⁹ Cirka en fjärdedel av miljonprogrammets lägenheter uppfördes i skivhus. Skivhusen byggdes mestadels i storstädernas förorter, samt i vissa fall också som ersättning av äldre bebyggelse vid sanering av innerstadskvarter.

Eftersom bottenplanen ofta låg nära markplan i skivhusen, var det vanligt att denna våning användes för verksamhetslokaler eller för gemensamma behov såsom tvättstuga, förråd eller fritidslokaler.⁶⁰

Skivhusen placerades ofta uppradade i samma riktning eller i stora kvarter kring ett centralt parkområde.⁶¹

Böjda lamellhus

Böjda lamellhus byggdes i mellan tre och sjutton våningar. Ofta kunde ett enda böjt hus ingå i ett område med annan typ av bebyggelse.⁶² Även om det inte byggdes så många böjda lamellhus utgör de ett tidstypiskt inslag för denna tid.

De böjda lamellhusen placerades ofta kring stora bilfria gårdar och bildade en slags "mur" mot omgivningen.⁶³ I vissa fall placerades de också i höjdparter, vilket gjorde dem mycket dominerande i landskapet.⁶⁴

⁵⁹ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 97.

⁶⁰ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 36.

⁶¹ Ibid, s. 20.

⁶² Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 98.

⁶³ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 20.

⁶⁴ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 98.

Punkthus

Punkthusen uppfördes i minst tre våningar, men de flesta utgjordes av höghus i över sex våningar. Lägenheterna i punkthusen samlades kring ett centralt trapphus utan dagsljus, vilket är karaktäristiskt för denna hustyp.⁶⁵

Punkthusen var mycket vanliga kring år 1960 och höga hus i över nio våningar uppmuntrades då av förmånliga låneregler⁶⁶ eftersom de gjorde det möjligt att bygga stora hus i kuperad terräng. När plansprängning senare började användas försvann det motivet och punkthus utnyttjades därefter mest i områden där grunden var så dålig att man var tvungen att påla. Många punkthus uppfördes också för att ge variation åt stadsbilden.⁶⁷

Loftgångshus

Loftgångshusen introducerades under miljonprogrammets första år och uppfördes i mellan två och åtta våningar.

Loftgångshusen fick en mycket speciell karaktär genom att lägenheterna nåddes via loftgångar som löpte utmed långfasaden. Stadsbilden kom således att domineras av husens entrésidor med sina horisontella linjeringar. Trapphusen placerades antingen som två torn i slutet av loftgångarna på husens kortsida, eller i mitten av huset. Trots att det inte byggdes särskilt många loftgångshus är de karaktäristiska för miljonprogrammets byggande genom sin arkitektoniska särprägel.⁶⁸

⁶⁵ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, ss. 38-39.

⁶⁶ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 97.

⁶⁷ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 20.

⁶⁸ *Ibid*, s. 40.

Punkthus – Almvik, Malmö. Foto: J. Kignell och S. Lager, november 2005.

Loftgångshus - Vildanden, Lund. Foto: J. Kignell och S. Lager, oktober 2005.

Radhuslängor

Flerbostadshus byggdes också som radhuslängor. De utgjordes av sammanbyggda småhus med gemensam ägare och uppläts som hyres- eller bostadsrätter.⁶⁹

Radhusen placerades vanligen parallellt, med entréerna vända åt samma håll i syfte att ge alla likvärdiga solförhållanden. Husgrupperna kunde vara ganska stora.⁷⁰

Radhus – Orrholmen i Karlstad. Foto: J. Kignell och S. Lager, oktober 2005.

Grönstrukturen och utemiljöerna

I Bostadsbyggnadsutredningens slutbetänkande *Höjd bostadsstandard*, 1965, angavs att stor omtanke skulle läggas vid miljonprogramområdenas utemiljöer.⁷¹

Grönytor för lek, utevistelser och gångtrafik betraktades som viktiga inslag i bostadsmiljöerna.

Miljonprogrammets friytor skulle kunna nås inom vissa avstånd från bostäderna och delades in i olika klasser där var och en skulle ha en viss storlek.

Med hjälp av normer och rekommendationer delades marken in i klart avgränsade ytor för olika ändamål. Grönytorna ritades i en hierarkisk ordning som började med gården, som främst skulle nyttjas av de boende kring denna, vidare till den kvartersmark som användes av flera gårdar och slutligen till den allmänna parkmarken.

På bostadsgårdarna placerades ofta lekplatser med sandlådor och lekredskap såsom kojor och rutschbanor för de yngre barnen. Sittplatser och cykel-parkering placerades också på gården. I de högt exploaterade miljonprogramsområdena hårdgjordes ibland större delen av marken på gårdarna för att de skulle tåla det förväntade hårda slitaget.

På områdenas gemensamma kvartersmark planerades ofta mer grönska. I vissa fall sparades även naturmark ut på dessa ytor. Kvartersmarkens ytor gjordes i regel inte lika specificerade som marken inne på gårdarna och gav ofta utrymme för en friare lek och rekreation.

Den allmänna parkmarken ingick ofta som en del av en större planerad struktur. I dessa grönområden byggdes inte allt för sällan anläggningar som kunde vara gemensamma för flera stadsdelar såsom bad, idrottsplatser, dansbanor, skolor, daghem etc. Parkerna var ofta rejält tilltagna och strategiskt placerade så att de lätt kunde nås via bilfria gång- och cykelstråk.⁷²

En viktig grundidé var att koncentrera stadsdelarna inom en begränsad yta så att man på så sätt kunde lämna stora naturområden i anslutning till området helt orörda och därmed erbjuda de boende unika möjligheter till friluftsliv.⁷³

När det gällde områdenas växtlighet fick man i de allra flesta fall börja från noll när områdena var färdigbyggda. På grund av det storskaliga byggnadssättet

⁶⁹ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 44.

⁷⁰ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 20.

⁷¹ Ibid, s. 10.

⁷² Ibid, ss. 26-33.

⁷³ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt - vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 25.

kunde mycket lite av den ursprungliga vegetationen bevaras.⁷⁴

I många fall fanns från början ambitiösa planer och långa, varierade art- och växtlistor. Dessa tvingades emellertid ofta bantas ned på grund av allt för höga kostnader. Antalet växter fick i regel minskas och tåliga arter, såsom berberis, hagtorn och ölandstok, valdes för att klara det kommande slitaget.⁷⁵

Trafiksystemet

En av de faktorer som påverkade bostadsområdenas utformning allra mest var den ökande biltrafiken. I slutet av 1950-talet kom larmrapporter om att tre barn dog varje vecka i trafiken och att cirka 2 000 barn skadades varje år. Stadsplaneringens uppmärksamhet riktades dels mot att skapa goda förutsättningar för den ökade bilismen, dels mot att skydda oskyddade trafikanter från bilarna genom separata vägnät.⁷⁶

Under åren 1961-67 arbetade SCAFT-gruppen (Stadsbyggnad Chalmers Arbetsgruppen för Forskning om Trafiksäkerhet) med forskningsprogrammet *Möjligheterna till ökad trafiksäkerhet genom samhällsplanering*. Resultatet sammanfattades i skriften *SCAFT 1968: Riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet* och gavs ut av Statens planverk och Statens vägverk. Angivelserna i *SCAFT* blev normgivande för trafikplaneringen under hela miljonprogrammet.⁷⁷

SCAFT:s primära inriktning var att åstadkomma trafiksäkerhet. Den traditionella, funktionsintegrerade kvartersstaden med blandtrafikgator, torg och platser ansågs skapa allt för komplicerade trafiksituationer för

att kunna säkerställa en hög trafiksäkerhet. De traditionella gatorna ansågs också vara ineffektiva på grund av låg framkomlighet. Den tidigare stadsplaneringen förkastades helt och istället förespråkades en långtgående trafikseparering av olika trafikslag.

Fyra nya grundläggande principer togs fram för att minska konflikter och störningar mellan trafikanter, fordon och väg. Den första planeringsprincipen var lokaliseringsprincipen. Denna princip byggde på grannskapsidéerna och innebar att konflikter mellan gång- och körtrafik skulle minskas genom lokaliseringssåtgärder. Till exempel innebar principen att husens entréer lades in mot gångvägar och att parkeringsplatser placerades mellan gata och hus.

Den andra planeringsprincipen var separeringsprincipen. Denna princip innebar att olika trafikslag separerades i tid och rum i syfte att eliminera konflikterna mellan den "hårda" biltrafiken och den "mjuka" gångtrafiken. Särskilt viktig ansågs principen vara vid stora trafikmängder, höga hastigheter och vid barns resvägar.

Den tredje planeringsprincipen var differentieringsprincipen som innebar en uppdelning av trafiknätet avseende funktioner och egenskaper. Genom att dela in trafiknätet i till exempel huvudnät med hög utformningsstandard och lokalnät med lägre framkomlighet ansågs olycksfrekvenserna kunna minskas.

Slutligen innebar den sista planeringsprincipen att trafiksystemet skulle utformas med hänsyn till trafikmiljöns överskådlighet, enkelhet och enhetlighet. Överskådlighets-, enkelhets- och enhetlighetsprincipen syftade till att ge trafikanterna fri sikt i en överraskningsfri och standardiserad trafikmiljö.⁷⁸

⁷⁴ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, ss. 26-33.

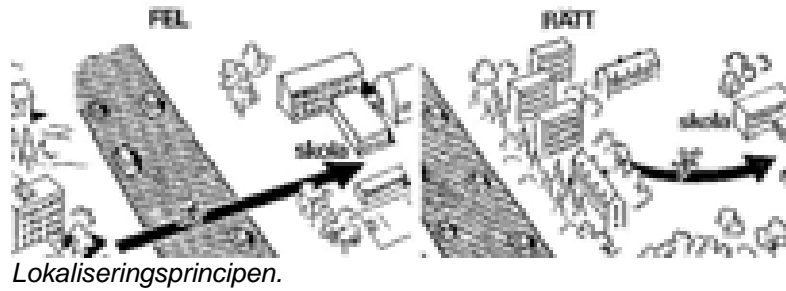
⁷⁵ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 52.

⁷⁶ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 24.

⁷⁷ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s.12.

⁷⁸ Hagson, Anders (2004), *Stads- och trafikplaneringens paradigmm – en studie av SCAFT 1968, dess förebilder och efterföljare*, ss. 31-36 och

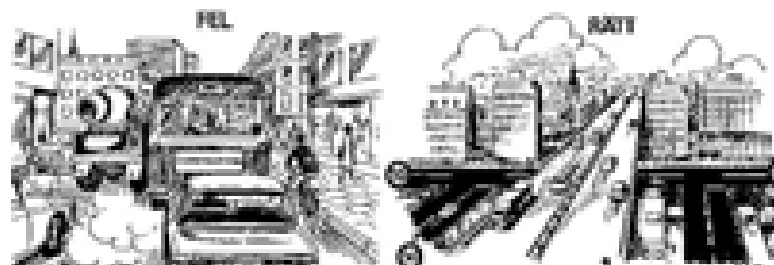
Folkesson, Caroline (2002), Föreläsning; *Att planera trafiken i staden*, BTH, 2002-02-04.

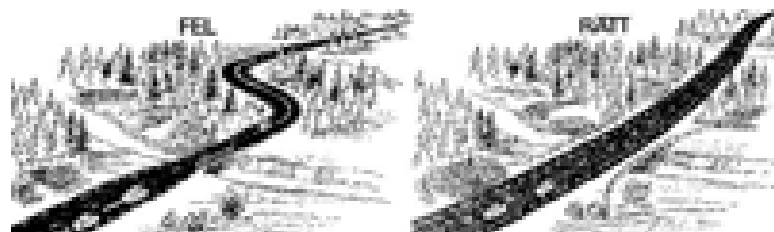
Lokaliseringsprincipen.

Separeringsprincipen.

Differentieringsprincipen.

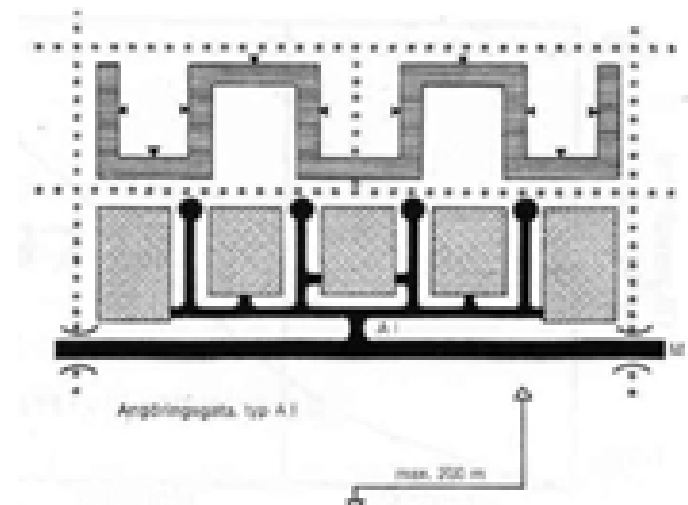

Överskådlighets-, enkelhets- och enhetlighetsprincipen.⁷⁹

⁷⁹ Hagson, Anders (2004), *Stads- och trafikplaneringens paradigmm – en studie av SCAFT 1968, dess förebilder och efterföljare*, ss. 32-33.

Förutom dessa fyra planeringsprinciper hade också tankar om zoner och grannskapsenheter stort inflytande på tidens trafikplanering. Detta innebar att städerna skulle delas in i funktionella områden för till exempel boende, arbete, service, handel, fritid och så vidare. Bostadsområdena skulle därefter utformas som utifrånmatade grannskap utan genomfartstrafik.⁸⁰ Det grundläggande i planeringen ansågs vara att hantera förhållandet mellan fastigheternas tillgänglighet och biltrafikens framkomlighet på ett bra sätt.

Trafiksystemet utformades i en hierarki av olika gatutyper. Fjärrlederna i städerna hade motorvägsstandard och var ett helt skilt system från stadens andra gator. Dessa leder skulle snabbt föra fram trafiken samtidigt som gatans omgivning skulle tåla en stor trafikvolym. Via matargator och angoringsgator slussades trafiken vidare från det snabba transportrummet till de parkeringsytor som låg placerade mellan husen och gatan, på grannskapens utsida.⁸¹

Princip för trafiksystemet i storhusbebyggelse – SCAFT 1968.⁸²

⁸⁰ Ibid, ss. 66-67.

⁸¹ Ibid, ss. 35-36.

⁸² Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt - vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 24.

Parkeringsanläggningarna var ofta mycket stora eftersom 13-17 bilplatser per 1 000 kvadratmeter våningsyta angavs i normerna som lämpligt antal för att bereda plats åt den ökande bilparken. I de flesta områden anlades parkeringsytorna öppet, på mark. I vissa fall förlades emellertid parkeringen också till entrévåningar, friliggande byggnader, tvåvånings parkeringsdäck eller till underjordiska garage. Framför allt i större områden om minst tusen lägenheter anordnades parkeringen under betongdäck mellan husen.⁸³

På grannskapens insida placerades husens entréer. Där förbjöds all biltrafik, förutom utryckningsfordon och viss annan nyttotrafik. Husens bilfria entrésidor kopplades istället till ett separat gång- och cykelvägnät.⁸⁴ Även detta delades in i huvudnät och lokalnät. Planskilda korsningar byggdes för att cyklister och gångtrafikanter skulle kunna nå stadens målpunkter via ett sammanhängande nät utan att korsa, och därmed hamna i konflikt med, biltrafikens vägnät.⁸⁵

DE EFTERFÖLJANDE PROBLEMEN OCH KRITIKEN AV MILJONPROGRAMMETS OMRÅDEN

Miljonprogrammets byggande löste många svåra bostadspolitiska problem, bland annat den stora bostadsbristen och trångboddheten. Kvaliteter i form av välplanerade, välutrustade lägenheter, stora bilfria gårdar och grönområden samt en generöst tilltagen infrastruktur skapades.⁸⁶ Nya problem uppstod dock snabbt och den kritiska debatten kring miljonprogrammet drog igång mycket tidigt, bara några år efter att programmet inletts. Kritiken tog sin början vid invigningen av Skärholmens Centrum 1968 och vidgades sedan snabbt till att omfatta hela denna förort, och så småningom också samtliga områden i landet av liknade karaktär.⁸⁷

1970 gav tre journalister på Expressen; Bengtzon, Delden och Lundgren, ut boken *Rapport Tensta* där en mycket negativ bild av miljonprogrammets områden lades fram. Genom intervjuer, reportage och bilder visade författarna upp en bild av Tensta som ett område där ingen frivilligt skulle vilja bo.⁸⁸ *Rapport Tensta* följdes under 1972 upp av ytterligare fler kritiska studier såsom Gordon och Molins rapport *Man bara anpassar sig helt enkelt. En forskningsrapport om människor i Skärholmen och Fallet Rosengård. En studie av svensk planerings- och bostadspolitik.* av Flenström och Ronnby.⁸⁹

⁸³ Hall, Thomas (red.) (1999), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*, ss. 50-51.

⁸⁴ Hagson, Anders (2004), *Stads- och trafikplaneringens paradigmm – en studie av SCAFT 1968, dess förebilder och efterföljare*, ss. 35-36.

⁸⁵ *Ibid*, ss. 66-67.

⁸⁶ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 21.

⁸⁷ TemaNord (1997) *Boligpolitik mod segregation*, s. 209.

⁸⁸ Ericsson U, Molina I & Ristlammi, P-M (2002), *Miljonprogram och media*, s. 17.

⁸⁹ Öresjö, Eva (1996) *Att vända utvecklingen*, s. 8.

Rapport Tensta utkom 1970 och gav en skarp kritik av miljonprogrammets områden.

Varje växande ort i Sverige, stor som liten, hade sitt miljonprogram och dessa områden kom i kritikernas och massmedias ögon att symbolisera planerarnas och politikernas oförmåga att bygga "det goda samhället".⁹⁰ Kritikerna menade att de idéer som legat till grund för planeringen av de storskaliga bostadsområdena varit omoderna redan från början och utgått från en orealistisk "dröm om den nya och effektiva

⁹⁰ TemaNord (1997) *Boligpolitik mod segregation*, s. 209.

människan".⁹¹ 1960-talets stora visioner byttes för många ut mot missnöje och besvikelse över hur verkligheten kom att gestaltas. Många ansåg att förverkligandet inte levde upp till planeringsidealerna⁹² och kritiken kom i början främst att fokuseras på områdenas planering, arkitektur och boendemiljö.⁹³ De skapade miljöerna ansågs vara så storskaliga, monotona och uttryckslösa att de i sig framkallade vantrivsel och störda beteenden hos människorna som bosatte sig där.⁹⁴

Kritiken och problemen kring områdenas utformning

Bebyggelsen

Monotoni, tristess och storskalighet är de tre huvudsakliga invändningarna som framförts mot miljonprogrammets bebyggelse.

Med få komponenter skulle arkitekterna åstadkomma så stora bostadsområden som möjligt på kortast möjliga tid och till lägsta möjliga kostnad. Det som i många fall fick styra bebyggelsens utformning var ekonomi och teknik.⁹⁵ Enkelhet och upprepning var de eftersträlvade idealen, men teknikens möjligheter utnyttjades enligt kritikerna ofta dåligt och ledde endast till trista och monotona miljöer.

Husen anses av kritikerna ha blivit stereotypa och likformiga. Genom att byggnaderna och områdena utformades för att upplevas på långa avstånd och av människor i fart förenklades ofta detaljer och byggnadsdelar så grovt att upplevelsen av dem inte ens förändrades när man kom närmare. Det faktum att

⁹¹ Nordström, Christer (1999), *Möjligheter för miljonprogrammet*, s. 9.

⁹² Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 30.

⁹³ Ericsson U, Molina I & Ristlammi, P-M (2002), *Miljonprogram och media*, s. 7.

⁹⁴ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 20.

⁹⁵ Arnstberg, Karl-Olov (2000), *Miljonprogrammet*, s. 81.

man under miljonprogrammet också gärna visade fram materialens naturliga kulör gjorde att det i regel inte heller gavs någon variation eller identitet genom färgsättning.⁹⁶

Något som förstärkt bilden av bebyggelsens tristess är de många tekniska problem som tidigt uppstod. Många av dessa problem var ett resultat av den stora tidspressen under byggandet, samt av de nya och ofta tidigare oprövade material och byggkonstruktioner som togs i bruk, men som senare visade sig inte hålla måttet.⁹⁷ De plana eller låglutande taken med invändig avvattning drabbades lätt av läckage, elementfasader och fönstersnickerier med otäta skarvar sög in vatten och rutnade, avloppssystem med plaströr gick sönder och mögelskador uppkom tidigt i hus som grundlagts med platta på mark.⁹⁸ Många av de material som användes under 1960- och 70-talet såsom betong, puts, plåt och blanka glasytor byggde också till stor del sina arkitektoniska uttryck på fräschhet. Detta innebar att de var extra känsliga för smutsränder, repor och andra skador som uppstod med tidens slitage. I de fall husen inte underhölls på ett korrekt sätt kom de snabbt att ge ett trist och förfallet intryck.⁹⁹

Förutom monotonin och tristessen utgör skalan det tredje stora ämnet för den framförda kritiken mot bebyggelsen. I tidiga bilder från miljonprogrammets områden framställdes husen gärna som stora betongblock i kontrast till den lilla människan, allra helst barnet.¹⁰⁰ Människan placerades i ett oändligt perspektiv vid sidan om byggnadernas rätlinjiga placering som vare sig hade början eller slut.¹⁰¹

⁹⁶ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 25.

⁹⁷ Hall, Thomas (red.) (1999) *Rekordåren, en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 140.

⁹⁸ Rörby, Martin (red.) (1996) *En miljon bostäder*, s. 63.

⁹⁹ Hall, Thomas (red.) (1999) *Rekordåren, en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 142.

¹⁰⁰ Ericsson U, Molina I & Ristlammi, P-M (2002), *Miljonprogram och media*, s. 43.

¹⁰¹ Arnstberg, Karl-Olov (2000), *Miljonprogrammet*, s. 57.

Miljonprogrammets kritiker framhävde ofta husens storskalighet i kontrast till den lilla människan. Foto: Arkitekturmuseets arkiv.¹⁰²

På grund av den stora skalan och den enhetliga utformningen kunde det för många människor, särskilt barn, vara svårt att från marken urskilja den egna bostaden.¹⁰³

Johan Rådberg, en av de kanske främsta kritikerna av miljonprogrammet, menar att just skalan och de höga husen utgör kärnan i miljonprogramområdenas problematik. Genom den stora skalan skapas enligt honom en anonymitet mellan människorna som i sin tur ger upphov till vantrivsel och en bristande social kontroll.¹⁰⁴

Grönstrukturen och utemiljöerna

Kvalitetskraven på grönytorna under miljonprogrammets byggande var ofta få och oprecisa, vilket ledde till att planeringen av utemiljöerna sällan blev någon styrande faktor vid utformandet av stadsplanerna. När byggandet av områdena var framme vid markplaneringen var pengarna också ofta slut, vilket

¹⁰² Rörby, Martin (red.) (1996) *En miljon bostäder*, s. 33.

¹⁰³ Berglund, Kristina (2004) *Hela staden: från mellanrum till stadsrum*, s. 98.

¹⁰⁴ Rådberg, Johan (1997) *Drömmen om atlantångaren. Utopier och myter i 1900-talets stadsbyggande*.

ledde till nedskärningar även i de fall där intentionerna från början varit goda.¹⁰⁵

Planeringen av områdenas grönytor var ofta inriktad på kvantitet. Gott om park- och gårdsmark lades in i stadsplanerna, men togs enligt kritikerna kvalitativt mycket dåligt till vara. De material som valdes togs i första hand ut för att de var slitstarka och inte för den estetiska upplevelsens skull. Växtligheten var ofta mycket ensartad och bestod i regel endast av tåliga taggbuskar. Användningen av samma utrustning och detaljer i alla delar av utemiljön ledde enligt kritikerna till ostimulerande platser som lockade få människor att vistas utomhus.¹⁰⁶

Tillgången till lektytor för de mindre barnen var i regel god även om kvaliteten i regel var mycket dålig. Lekutrustning för äldre barn och platser för vuxnas samvaro saknades ofta helt och hållet.¹⁰⁷ Enligt vissa kritiker var vägar och gator viktigare i planeringen än torg och platser, varför de människor som faktiskt vistas utomhus nästan alltid är på väg någonstans.¹⁰⁸

En bidragande orsak till att utemiljöerna ofta upplevdes som trista och torftiga är enligt många kritiker det faktum att man vid planering och byggande sällan tog hänsyn till områdenas ursprungliga kvaliteter. Det storskaliga sättet att bygga gjorde det svårt att anpassa områdena till befintlig terräng. Stora ytor plansprängdes och befintlig vegetation och träd togs bort där de stod i vägen. Jordlagren förstördes ofta av de tunga maskinerna, vilket ledde till att den nyplanterade växtligheten fick svårt att överleva. Även de stora parkeringsdäcken under mark som byggdes i vissa av miljonprogrammets områden ledde på många håll till problem med att skapa trivsamma utemiljöer. Eftersom de underbyggda gårdarna bara tålde ett begränsat

jordlager blev förutsättningarna för växtligheten dålig.¹⁰⁹

Utemiljöerna präglades ofta av samma storskalighet och enhetlighet som bebyggelsen. De lika stora gårdarna var vända åt samma håll och ofta utformade efter ett likartat mönster. En stark kritik har ofta framförts mot områdenas avsaknad av tydliga gårds- och gaturum. På avstånd såg de stora områdena ofta sammanhållna ut, men på närmare håll och från en annan vinkel bidrog husens placering till att närmiljön kändes allt för gles och saknade rumsbildningar. De upplösta planerna resulterade i att gatu- och gårdsrum flöt ut och blandades, liksom till att indelningen i privata, halvprivata och offentliga zoner försvann.¹¹⁰ Inte ens husens entréer och zonen kring dessa markerades eller betonades särskilt och har ofta kritiserats för att vara ogästvänliga "hål i väggen".¹¹¹ I boken *Defensible Space* menar Oscar Newman att anonymiteten är grunden till många av de storskaliga bostadsområdenas problem. Anonymiteten grundar sig enligt Newman just i att det inte finns några tydliga gränser mellan tomterna. Människor har svårt att känna vilka ytor som "tillhör" dem, vilket i sin tur leder till att få känner ansvar för utemiljöerna.¹¹²

Trafiksystemet

På grund av trafiksystemets separering togs mycket mark i anspråk för vägar och gator. Den storskaliga trafikapparaten är ofta det första som möter besökaren vid närmandet av miljonprogrammets områden.¹¹³ Eftersom parkeringen anlades genom separata parkeringsytor mellan bebyggelsen och bilvägen blev dessa ett dominerande inslag i miljön och bidrog starkt till att gaturummen ofta kritiserats för att vara allt för stora.¹¹⁴ Den enhetlighet som präglade bebyggelsen och utemiljöerna fanns även i trafikmönstret och både

¹⁰⁵ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, ss. 27-28.

¹⁰⁶ Ibid, ss. 26-28.

¹⁰⁷ Ibid, s.18.

¹⁰⁸ Arnstberg, Karl-Olov (2000), *Miljonprogrammet*, s. 136.

¹⁰⁹ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, ss. 26-33.

¹¹⁰ Ibid, s.18.

¹¹¹ Rörby, Martin (red.) (1996) *En miljon bostäder*, s. 63.

¹¹² Birgersson, Tommy, (red.) (1998) *Brott, bebyggelse och planering*, s. 105.

¹¹³ Rörby, Martin (red.) (1996) *En miljon bostäder*, s. 59.

¹¹⁴ Arnstberg, Karl-Olov (2000), *Miljonprogrammet*, s. 87.

bilvägar och gång- och cykelstråk har kritiserats för att vara oändligt långa, enformiga och raka.¹¹⁵

I flera områden har den tänkta trafiksepareringen också fungerat dåligt. Kritik har riktats mot att trafiksepareringen lett till att det i många fall blivit ödsligt både på gatorna och på gång- och cykelstråken.¹¹⁶ Många bilister kör också in i de bilfria områdena trots förbuden, vilket skapar irritation och ökade olycksrisker. Att stänga gårdarna helt och hållet för biltrafik är dock svårt eftersom nyttotrafik och utryckningsfordon måste kunna ta sig in.¹¹⁷

Den främsta kritiken av trafiksystemet som framförts är kanske problemen med att orientera sig i områdena. Trafiksystemets uppdelning bidrog, tillsammans med husens fria placering och entréernas otydliga läge - ofta in mot gårdarna, till att det på många håll blev svårt att orientera sig till rätt plats och adress i miljonprogrammets områden.¹¹⁸ Orienteringstavlur blev ofta en nödvändighet i många områden för att människor utifrån skulle kunna hitta rätt.¹¹⁹

Tomma lägenheter och sociala problem

Kritiken och missnöjet med miljonprogrammets områden avspeglades snabbt i problem med tomma lägenheter och stora omflyttningar.¹²⁰

Många av miljonprogrammets hyreshusområden fick tidigt en roll som "reserv" på bostadsmarknaden. Redan i början av 1970-talet, flera år innan programmet avslutats, minskade efterfrågan på flerfamiljshusens lägenheter drastiskt. Billiga småhus producerades i allt större omfattning och blev med det

stigande välståndet en möjlighet för allt fler familjer. På många orter runt om i landet byttes snabbt den tidigare bostadsbristen ut mot ett bostadsöverskott och det var främst de nya hyreslägenheterna som blev stående tomma.¹²¹ Efter 1970 ökade antalet outhyrda lägenheter för varje år¹²² och 1974, året innan programmet avslutades stod inte mindre än 40 000 lägenheter outhyrda runt om i Sverige.¹²³ Den största andelen av de tomma lägenheterna fanns i kommuner med färre än 75 000 invånare, medan storstäderna drabbades mindre kraftigt.

När miljonprogrammets lägenheter så småningom fylldes var det till stor del av hushåll med sociala problem och av nyligen invandrade hushåll från andra länder.¹²⁴

Från slutet av 1970-talet var det inte längre bara den fysiska miljön som kritiserades i massmedia utan även människorna som bodde i områdena. Den dåliga miljön ansågs skapa omoraliska och farliga människor.¹²⁵ Kriminalitet och sociala problem hamnade i fokus och har sedan dess varit föremål för en ständig massmedial debatt.¹²⁶

Det ökande segregationsproblemet

Med utgångspunkt i de sociala problem som började uppmärksammas under slutet av 1970-talet har debatten om miljonprogrammet på senare år allt mer kommit att handla om en ökande segregation.

Yngve Lithman, professor vid Bergens universitet menar i Bofast nr 9/96 att miljonprogrammets områden började som genomgångssamhällen, men att de idag

¹¹⁵ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, ss. 32-33.

¹¹⁶ Berglund, Kristina (2004) *Hela staden: från mellanrum till stadsrum*, s. 98.

¹¹⁷ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 32.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Rörby, Martin (red.) (1996) *En miljon bostäder*, s. 60.

¹²⁰ TemaNord (1997) *Boligpolitik mod segregation*, s. 214.

¹²¹ Hall, Thomas (red.) (1999) *Rekordåren, en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 143.

¹²² Rörby, Martin (red.) (1996) *En miljon bostäder*, s. 73.

¹²³ Arnstberg, Karl-Olov (2000), *Miljonprogrammet*, s. 58.

¹²⁴ Hall, Thomas (red.) (1999) *Rekordåren, en epok i svenskt bostadsbyggande*, s. 143.

¹²⁵ Ericsson U, Molina I & Ristlammi, P-M (2002), *Miljonprogram och media*, s. 68.

¹²⁶ Ibid, s. 18.

allt mer håller på att utvecklas till underklassamhällen, det vill säga områden där en kategori människor mer permanent avskilts från samhället i övrigt.¹²⁷

Inledningsvis, under 1970-talet och 1980-talets början, var segregationen i huvudsak av social och ekonomisk karaktär. Problematiken grundade sig enligt kritikerna i statens fördelaktiga ränteavdrag för köp av småhus. Dessa innebar att de familjer och hushåll som hade råd kunde välja att flytta till ett boende med eget ägande. Kvar i miljonprogrammets hyreslägenheter blev hushåll med sämre ekonomiska resurser; arbetslösa, bidragsberoende och sjuka.¹²⁸ Många lägenheter blev också tomma. Detta faktum gjorde det lätt för socialförvaltningarna att placera ut hushåll med sociala problem i dessa områden, vilket ledde till att områdena blev segregerade även ur social synvinkel.¹²⁹

Under 1980-talet kom ytterligare en faktor att tas med i debatten om miljonprogrammets segregationsproblematik, nämligen invandrarna och den ökande etniska segregeringen.¹³⁰ Genom den stora invandring som skedde till Sverige under 1980- och 1990-talen fylldes en stor del av miljonprogrammets tomma lägenheter av hushåll från andra länder.¹³¹ Denna process skedde dels genom en kommunalpolitisk styrning där nya invandrare placerades i de områden där det fanns gott om tomma lägenheter, dels genom en spontan process då många invandrare valde att bo nära sina egna landsmän. Situationen har också förstärkts av att allt fler svenskar väljer att flytta därifrån.¹³²

¹²⁷ Rörby, Martin (red.) (1996) *En miljon bostäder*, s. 105.

¹²⁸ Ramberg, Klas (2000), *Allmännyttan – Välfärdsbygge 1850-2000*, s. 278.

¹²⁹ Berggren K, Bohm Y & Vidén S (1996) *Bostadsförnyelse med områdessyn*, s. 112.

¹³⁰ Ericsson U, Molina I & Ristlammi, P-M (2002), *Miljonprogram och media*, s. 18.

¹³¹ Ramberg, Klas (2000), *Allmännyttan – Välfärdsbygge 1850-2000*, s. 278.

¹³² TemaNord (1997) *Boligpolitik mod segregation*, s. 214.

DAGENS SYN PÅ MILJONPROGRAMMET – ETT VARSAMT FÖRHÅLLNINGSSÄTT

Under 1990-talet började synen på miljonprogrammet förändras och, de under denna epok uppförda områdena, har sedan dess omvärderats på många sätt. Idag kan huvudsakligen två ideologiska linjer urskiljas när det gäller synen på miljonprogrammets områden. Den ena linjen har fortfarande en negativ inställning till miljonprogrammet och kritiserar även idag dess storskalighet och monotonitet. Förespråkarna för den andra linjen anser att det i miljonprogrammets områden ryms en rad olika kvaliteter och att det finns ett kulturhistoriskt värde i dessa miljöer som inte utan vidare bör gå förlorade genom oaktsamma ombyggnader eller rivningar.¹³³

Idag är det allt färre som fortfarande har en helt kritisk hållning till miljonprogrammet och allt fler som sällar sig till den mer kulturhistoriskt uppskattande och bevarandeariktade linjen. Omfattande forskning har bedrivits i ämnet och en rad olika böcker har getts ut på temat, främst med inriktning på bebyggelsen. I Riksantikvarieämbetets bok *Förändra varsamt. Vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse* från 2004 framhålls vikten av en varsam förnyelse och ett stort hänsynstagande vid eventuella förändringsåtgärder. Byggnadsrådet redogör för ett liknande förhållningssätt i sin bok *Bostadsförnyelse med områdessyn* från 1996. Där framhålls även vikten av att se bebyggelsen inom ett område som en helhet där områdets kvaliteter och möjligheter i stort prioriteras framför den enskilda byggnaden i sig. 1996 anordnade också Arkitekturmuseet en tvådagars konferens med temat *Miljonprogrammets hus – värda att värda och utveckla*. Konferensen resulterade i boken *En miljon bostäder* som gavs ut samma år. Även där lyfts miljonprogramsområdenas kvaliteter fram och en bild av dess mångfald och variationsrikedom visas upp av de sjutton deltagande författarna.

¹³³ Ericsson U, Molina I & Ristlammi, P-M (2002), *Miljonprogram och media*, s. 7.

Att synen på miljonprogrammet kraftigt förändrats från 1990-talet och framåt beror till viss del på en allmänt starkare uppskattning av det välfärdssamhälle som byggdes upp under 1960- och 1970-talet. De estetiska värderingarna har också förändrats och ligger idag närmare de ideal som rådde under miljonprogramstiden. Ytterligare en förklaring är att den tid på 30-40 år som gått sedan områdena byggdes i regel gör ett historiskt perspektiv lättare att ta till sig.¹³⁴ Vi har idag hunnit få distans till gångna tiders värderingar och kan acceptera dem utan att behöva sätta våra egna avtryck eller attityder mot dem.¹³⁵ Miljonprogrammets områden ses som en viktig del av vår moderna historia och betraktas därför som kulturhistoriskt viktig. De anses symbolisera de bostadspolitiska målsättningar som fanns under 1960- och 70-talen, liksom välfärdssamhällets ambitioner om att skapa ett nytt samhälle för den moderna människan.¹³⁶

Miljonprogrammets områden anses med andra ord representera vår samtids historia. För de miljoner svenskar som har bott eller bor där idag utgör de en del av deras rötter och identitet.¹³⁷ I Boverkets bok *Den måttfulla staden* finns ett citat av Fredrik von Platen som väl symboliserar detta förhållningssätt;

*”Arbeta med förändringsplaner, säger jag, som om det var din barndoms miljö det gällde. Lika starka känslor som vällde upp inom mig när mitt minnenas landskap hade förändrats måste givetvis andra också uppleva.”*¹³⁸

Även Sveriges Plan- och Bygglag (PBL) ansluter genom sina varsamhetsbestämmelser till den mer bevarandeinriktade linjen. PBL trädde i kraft 1987 och ersatte då den tidigare bygglagstiftningen från 1947. En av de större förändringarna som lanserades i PBL

¹³⁴ Ericsson U, Molina I & Ristlammi, P-M (2002), *Miljonprogram och media*, s. 7.

¹³⁵ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 6.

¹³⁶ Ericsson U, Molina I & Ristlammi, P-M (2002), *Miljonprogram och media*, s. 7.

¹³⁷ Rörby, Martin (red.) (1996) *En miljon bostäder*, s. 5.

¹³⁸ Bengtsson, Viveca (red.) (1995) *Den måttfulla staden*, s. 106.

var varsamhetsbestämmelserna i 3 kap. 10 paragrafen som innebär att varsamhet utgör ett krav för alla typer av förändringsåtgärder.¹³⁹ I lagen stadgas att;

*”Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara.”*¹⁴⁰

Även när det gäller tomtens disposition och behandling finns bestämmelser som anger att hänsyn skall tas till befintliga värden och till naturförutsättningarna.¹⁴¹ I 3 kapitlet 17 paragrafen stadgas att;

*”Tomter skall, oavsett om de har tagits i anspråk för bebyggelse eller inte, hållas i vårdat skick. De skall skötas så att betydande olägenheter för omgivningen och för trafiken inte uppkommer och så att risken för olycksfall begränsas. Byggnadsnämnden kan besluta att plantering skall utföras och att befintlig växtlighet skall bevaras. Tomter, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, får inte förvanskas i de avseenden de omfattas av skyddsbestämmelser i en detaljplan eller i områdesbestämmelser.”*¹⁴²

Beslutet om att varsamhet skulle tas med i PBL grundade sig i att tidigare stora ombyggnader av områden fått en så stor omfattning att befintliga kulturhistoriska värden gått förlorade.¹⁴³

I PBL med tillhörande förordning (PBF) finns idag de viktigaste styrmedlen för att styra förnyelsen av befintliga områden mot varsamhet och hänsyns-

¹³⁹ Berggren K, Bohm Y, Vidén S (1996) *Bostadsförnyelse med områdessyn*, s. 12.

¹⁴⁰ Notisum AB, *Plan- och bygglag* (1987:10) [Elektronisk] Tillgänglig: <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19870010.HTM> Hämtad: 2005-11-09

¹⁴¹ Vidén, S & Lundahl, G (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder bevara-förnya-förbättra*, s. 76.

¹⁴² Notisum AB, *Plan- och bygglag* (1987:10) [Elektronisk] Tillgänglig: <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19870010.HTM> Hämtad: 2005-11-09

¹⁴³ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 8.

tagande.¹⁴⁴ Sedan 1996 har kommunerna även fått möjlighet att meddela särskilda varsamhetsbestämmelser för att ytterligare precisera kraven som gäller enligt PBL 3 kap. 10 paragrafen.¹⁴⁵

Innebörden av begreppet varsamhet är emellertid komplext. Varsamhet är något som varken är statistiskt eller exakt mätbart. I Byggforskningsrådets bok *Bostadsförnyelse med områdessyn* anges att begreppet varsamhet innebär att "önskemål om förändringar skall bedömas med respekt för byggnadens och miljöns historiska förhållanden och särdrag och med en strävan efter att ta vara på de kvaliteter och förutsättningar som husen har".¹⁴⁶ I Riksantikvarieämbetets bok *Förändra varsamt. Vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse* anges att grunden i varsamhetsbegreppet är en medvetenhet om vilka värden man hanterar och arbetar med.¹⁴⁷

Att begreppet varsamhet även innefattar en varsam hållning gentemot de boende i områdena och mot deras livssituation är något som också framhålls av många. I samband med att PBL infördes 1987 infördes också ett krav i ombyggnadslåneförordningen på hyresgästyttrande i syfte att främja varsamhet vid förnyelseåtgärder. Detta innebar att de statliga ombyggnadslånen även skulle prövas mot hyresgästernas åsikter. Deras uppfattning om förnyelsen fick åsidosättas först efter att ha prövats i högre rättsinstans.¹⁴⁸ När bostadssaneringslagen avskaffades 1994 minskade hyresgästernas lagstadgade möjligheter till direktinflytande, men tanken att de boende skall vara delaktiga och ha inflytande över eventuella förändringar lever fortfarande kvar och tillämpas i hög grad även idag.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Berggren K, Bohm Y, Vidén S (1996) *Bostadsförnyelse med områdessyn*, s. 110.

¹⁴⁵ Ibid, s. 51.

¹⁴⁶ Ibid, s. 14.

¹⁴⁷ Nilsson Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, s. 6.

¹⁴⁸ Berggren K, Bohm Y, Vidén S (1996) *Bostadsförnyelse med områdessyn*, s. 14.

¹⁴⁹ Ibid, s. 127.

Även när det gäller segregationsproblematiken och den sociala forskningen börjar synen på miljonprogrammet bli mer nyanserad. Segregation ses idag, i långt större utsträckning än tidigare, som ett problem som rör hela staden och inte bara som ett fenomen inom det specifika "problemområdet".¹⁵⁰ Vid konferensen *Stad i förändring* som anordnades i Landskrona 3-4 oktober 2005 höll Susanne Urban, fil dr i sociologi och forskare vid Arbetslivsinstitutet, en föreläsning under rubriken; *Att ordna staden – grannskap, integration och segregation*. Hon menar att vi inte enbart kan lösa segregationsfrågan genom att dela in staden i grannskap och arbeta lokalt med problemen, utan att boendesegregationen måste lösas som en helhetsfråga i staden. Åtgärder i en enda stadsdel menar hon i regel endast leder till att problemen och segregationen förflyttas inom staden.¹⁵¹

¹⁵⁰ Hall, Thomas (red.) (1999) *Rekordåren, en epok i svenskt bostadsbyggande*, ss. 18-19.

¹⁵¹ Urban, Susanne, Föreläsning: "Att ordna staden – grannskap, integration och segregation" vid konferensen *Stad i förändring*. Landskrona 4 oktober 2005.

